

הארבל - מצוק מורדים ובקעת חולמים

מסע אל אלפיים שנות היסטוריה בארבל שבגליל המזרחי מגלה סיפורי קרבות הרואיים של קנאים ומורדים שהתבצרו במצוקי ההר ונלחמו למען ביטוי העצמאות והגאולה. ממרד החשמונאים ועד להתיישבות היהודית החדשה. הארבל, כחממה לתחילת הגאולה

מצוק ארבל עם כפר המערות לגליל ושרידי המצודה בתוכו. צילום: אברהם איזדרכת

כתיבה: אברהם איזדרכת

מעשה בר' חייא הגדול ור' שמעון בן חלפתא שהיו מהלכים בבקעת ארבל בעלות השחר, וראו איילת השחר שבקע אורה, אמר ר' חייא לר' שמעון: ביריבי, כך היא גאולתם של ישראל, בתחילה היא באה קמעא קמעא, ואחר היא מנצנצת וכאה, ואחר כך פרה ורבה ומתרבה והולכת [ירושלמי מסכת ברכות].
שני החכמים, תושבי טבריה בתקופת יהודה הנשיא (שלהי המאה השנייה

מצביא האויבים... "ארמילוס" (סמל לשלטון הרומי-ביזנטי הרשע) ... "ויצא ה' ונלחם בחיל גוג ומגוג (חיל ארמילוס) - ונפלו כולם פגרים מתים בבקעת ארבל".
עוד לפני כן (27-30 לספירה) פשטה התסיסה והשאיפה לגאולה מהארבל אל בקעת גינוסר, שם הסתובב חכם יהודי מנצרת, יהושוע בן מרים (ישו הנוצרי), והטיף לכפריי הגליל התחתון. הוא היה מודע ככל הנראה לאתוס הגבורה האופף את מצוקי הארבל והתכוון ליהנות מההילה שעוטפת את המקום כמוקד לגאולה שהוא מטיף לה. בפני הנוהים אחריו הוא נשא את "דרשת ההר" בקרני חיטין שמעל לבקעת ארבל, לאחר מכן בחר על ההר את י"ב שליחיו (תלמידיו), וקינח בהתכנסות מעריציו על ההר, בבקעת ארבל הפורייה, מלווה בביצוע נס שבעת ככרות הלחם והדגים (מת' ט"ו, 28-39).

מרד החשמונאים וממשיכיהם - השראת הגאולה

היישוב ארבל נזכר לראשונה בתנ"ך בהקשר לקרבות ולמרי: "וְקָאם שְׁאוֹן בְּעַמֶּךָ וְכָל-מִבְצָרֶיךָ יוֹשֵׁד כְּשֵׁד שְׁלֹמֹן בֵּית אֲרַבְּאֵל בְּיוֹם מַלְחָמָה אִם-עַל-בָּנִים רָטְשָׁה" (ספר הושע, פרק י"א).
המצע לרעיונות צמיחת הגאולה הלאומית בארבל התחיל במרד החשמונאים, כאשר המצביא הסלבקי בכחידס (161 לפני הספירה) הגיע לעיר ארבל שבגליל ותפס לאחר מצור את אלה שנמלטו למערות - ומשם עלה לירושלים.

בית הכנסת בכפר החכמים

במרכז הכפר נמצא בית הכנסת שנבנה מאבני גיר לבנות, גדולות ומסותתות, הבולטות על רקע הכפר הבנוי באבני בזלת שחורות. הבניין, שציר האורך שלו הוא צפון-דרום, דהיינו לכיוון ירושלים, ומידותיו הפנימיות 18.20x18.65 מטר, מחולק על ידי שלוש שורות עמודים (מהם דמויי לב בפינות) לארבעה מרחבים. מעל לעמודים נישא יציע למתפללים נוספים (בתקופה זו עדיין לא הייתה הפרדה לעזרת נשים), ומעליהם גג מכוסה רעפי חרס. צורתו המונומנטאלית דומה לזו של בתי הכנסת הגליליים המוכרים (כפר נחום, ברעם, כורזים, מירון, ח' עמודים ועוד), אך יש בו גם כמה קווי ייחוד. בית הכנסת לא היה בנוי "בגובהה של עיר", כנדרש בהלכה שבתוספתא. פתחו הראשי (היחיד בשלב הראשון) בצד מזרח בקיר האורך - מתאים להלכה המובאת בתוספתא, שלפיה "אין פותחים פתחי בתי כנסת אלא למזרח" (כמו בסאסא, בסומקה ובדרום יהודה. בשאר בתי הכנסת בגליל הפתחים בדרום). הפתח המעוטר הגדול שמידותיו 3.13x3.35 מטרים, נחצב מאבן גיר אחת, כנראה סלע ענק שהיה במקום והייתה לו אולי השפעה על יציוב הבניין כולו.

אל הרצפה ירדו בארבע מדרגות של שורות ספסלים. מעליהם היה מעבר ועוד ספסל לאורך הקירות (ריבוי הספסלים והרחבות מעליהם בארבל, מעלה דמיון לתכניות בתי הכנסת בימי בית שני - בגמלא ובמצדה). בית הכנסת נוסד במאה השלישית-רביעית, חלקים ממנו חצובים בסלע כמו הפתח הראשי וחלק מהקיר המזרחי. חלקו הצפוני-מערבי מושתת על חדר קמרוני. שני חדרים תת-קרקעיים, קמרונים אף הם, נמצאים בצד הצפוני של החצר שממזרח לחזית הבניין. ייתכן שבאמצעותם פולס השטח המשופע והם שימשו כמחסנים של בית הכנסת. בנייתם נועדה להרחבת החצר ולשינוי כיוון הכניסה. החצר הגדולה ממזרח לבית הכנסת שימשה, תוך שינויים, בכל התקופות. נראה שהייתה לה חשיבות בחיי הקהילה, לא רק כמקום מעבר אלא אף כמקום כינוס בסמוך לבית הכנסת. ממערב למבנה צמודים חדרים ששימשו

זרעי ההתגבשות הלאומית

בתחילת המאה הראשונה התקומם כנגד הורדוס אנטיפס (יורשו של המלך הורדוס, מושל הגליל והפראיה) בציפורי, יהודה בן חזקיה, מייסד "הפילוסופיה הרביעית", מהוגי רעיונות הסיקריים (קבוצה קיצונית

שרידי בית הכנסת (מתקופת התלמוד). צילום: אברהם איזדרכת

אולי כמקום לימוד לילדים, כדירת החן, כבית מדרש וכדומה. המבנה ידע כמה שלבים, שבאחד מהם הייתה רצפת פסיפס צבעונית, ממנה נמצאו רק אבנים פזורות. הבנייה משובחת - מעל לעמודי הקומה הראשונה היו כותרות קורינתיות. מעל עמודי הקומה השנייה כותרות יוניות, ובקירות משולבים עמודים קטנים, מגולפים בסגנון יווני. בשלב המאוחר של הבניין, שראשיתו כנראה במאה השישית לספירה, נעשו שינויים חשובים: מפלס הרצפה הוגבה מעל המפלס המקורי, נפתח פתח בקיר הצפוני ובקיר הדרומי שנבנה מחדש (כנראה במיקום פנימי יותר לעומת הקיר הקדום), תוך שילוב פריטים אדריכליים משלבים קודמים. הותקנה גומחה מעוגלת לארון הקודש בקיר הדרומי ובימה שאליה עלו במדרגות. הקירות נבנו בשילוב של אבנים שונות ביציקת טיט, ופניהם (מבחוץ ומבפנים) כוסו בטיח צבעוני. זהו בית הכנסת הצפוני ביותר בין בתי הכנסת בארץ שיש בו גומחה כמו בבתי הכנסת הדרומיים מכאן (בית אלפא, מעוז חיים, חמת גדר ועוד). הגומחות אופייניות כנראה לבתי הכנסת המאוחרים ו"הדרומיים" שבגליל. הן נעדרות לגמרי מבתי הכנסת שבגליל העליון. מעניין לציין שסיפי כל הפתחים גבוהים למדי מעל לרצפה, והיה צריך לרדת אליה במדרגות (זה סידור נדיר שכמותו נתגלה גם בשלב המאוחר של בית הכנסת הקדום במרות). הבניין והיישוב חרבו כנראה בשריפה, בעת שלטון האסלאם במאה השמינית לספירה (אולי ב"רעש שביעית", שחל בשנת שמיטה וערים רבות סבלו ממנו ברעידה אדמה בשנת 747 לספירה). שרידים מימי הביניים שמוצאים בחורבה שייכים לתקופה הצלבנית ולתקופת הממלוכים, שהקרימיקה המזוגגת האופיינית להם פזורה באתר.

מצודות בכפר המערות

ראשיתה של ההתיישבות במערות שבצוק הצפוני של הר ארבל החלה בימי בית ראשון ואולי אף לפני כן. התיישבות מאסיבית החלה בימי החשמונאים, נמשכה בימי המלחמה הגדולה ברומאים, דרך התקופה הביזנטית ועד המאה ה"ז - ימי שלטון בית מען הדרוזי. בצוק הסלע של הר ארבל נחצבו או הותאמו לצורכי מגורים, יותר מ-120 מערות. המערות הללו מאורגנות בעשר קבוצות. משני צדיה של כל קבוצה יש זקפת סלע המקשה את הגישה למקום. לעתים יש שניים-שלושה חדרים במערה אחת. גובה החדרים הוא בדרך כלל שני מטרים. המערות חצובות במכלסים אחדים זה מעל זה, וגם כיום קשה להגיע אל העליונות שבהן. ככל הנראה הגיעו אליהן בזמנו בעזרת סולמות וחבלים, והיושבים בהן הרגישו מוגנים. נוסף למתקני המגורים נמנו ברחבי כפר המערות לפחות 25 מתקנים מטויחים, רובם לאגירת מים, ולפחות שלושה מהם נועדו לשמש מקוואות טהרה יהודיים. אלו כוללים שני חדרים (חדר קדמי וחדר טבילה). למקוואות ירדו במדרגות שגובהן 30 ס"מ ורוחבן 20 ס"מ. המצודה הראשונה במקום האסטרטגי - צופה על הדרך הראשית לדמשק, "דרך הים" - הוקמה כנראה על ידי הצלבנים ומזוהה כ"קאזלה טארדלה", ונמצאת לרגלי מצוק המערות.

שרטוט: איור כהן רשום מבט על שרידי כפר המערות במצוק.

מצוק ארבל. כולל שמונה קבוצות של מערות - מבט מתוך נחל ארבל. צילום: אברהם איזנברג

שפעלה לשמירת עצמאות יהודית בתקופת הרומאים בגליל ובגולן עד לשיא בהתאבדות ההמונית במצדה. במהלך ההכנות למרד הגדול ברומאים (68 לספירה) ביצר מפקד הגליל יוסף בן מתתיהו את כפר המערות ארבל (המערות סביב ים גינוסר), וכינס בו את נאמניו מטבריה ומהסביבה. במהלך המלחמה כבש טיטוס את 'הר ממעל לעיר' (מגדל), בדרכו למצור על גמלא (67 לספירה), ולפי תיאורי יוסף בן מתתיהו, דומה מידת ההקרבה עד מוות של לוחמי יודפת וגמלא, על רקע דתי-לאומי - למאבק הקנאים בארבל. בארבל נבטו זרעי ההתגבשות הלאומית בזכות המורדים שהתבצרו במצוקי ההר. מלחמת החורמה שלהם נועדה לבטא עצמאות וגאולה, ושידרה תקווה והתחדשות (להבדיל מהתאבדות לוחמי מצדה שביטאה מצב חורבן וייאוש). לפי אזכורים במקורות חז"ל ובפיוטים, התיישבו לאחר דיכוי מרד בר כוכבא, ימי "דור אושא" (במחצית השנייה של המאה השנייה לספירה), 24 משמרות הכהנים ביישובי הגליל. בארבל ישב משמר הכהונה השמיני, "ישוע נשרף" (נשדף). מחקרים במסורות גאולה וקברי צדיקים (אלחנן ריינר) הראו כי השם יהושוע וישוע רווחו בגליל, ובמיוחד

באזור טבריה ובארבל, בקרב מאמיני שלוש הדתות, תוך השפעה הדדית. בעקבות קרב קרני חיטין (בשנת 1187 לספירה) שבו הובסו הצלבנים הנוצריים, ברחו האבירים הניצולים מפני צבא צאלח א-דין המוסלמי, ונחלצו במורד הנחל לרגלי מצוק ארבל אל בקעת גינוסר. אפשר שבעקבות הקרב ההרואי (האפוקליפטי מבחינה דתית) התגבש האתוס והתגברו המסורות הנוצריות ביחס לפעולותיו המשיחיות של ישו בבקעת ארבל, הנושאת חותם גאולה. ר' שמואל בן ר' שמעון שביקר במקום (בשנת 1211 לספירה), במסגרת מסע בין קברות צדיקים וקדושים בגליל, דיווח ש"היישוב חרב, נהרס בעוונותינו...". הוא פירט בין הנקברים בארבל את ניתאי הארכלי, שמעון, לוי ודינה בני יעקב, ואת שת - בן אדם הראשון - כזכאים ראשונים לגאולה באחרית הימים.

חידוש ההתיישבות היהודית

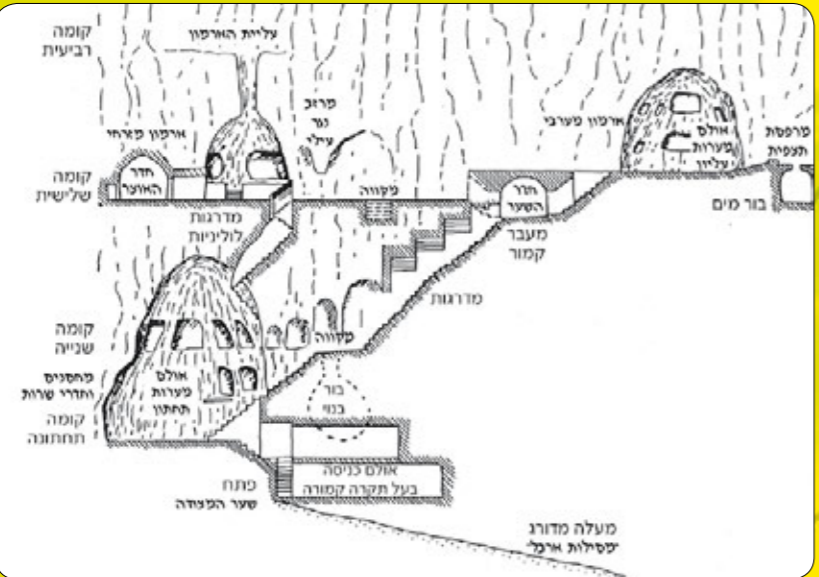
השיבה היהודית לארבל החלה עם ניעת מטע אתרוגים בידי חיים אליעזר ואקס בשנת תרמ"ה (1885) בשדות הכפר הערבי חיטין, מתוך כוונה להקים במקום יישוב יהודי. אגודת חובבי ציון ברוסיה רצתה לרכוש אדמות בארבל, והעבירה את הטיפול בנושא לפקידי הברון בחורף

תרמ"ט (1889). קק"ל רכשה בארבל את האדמות הראשונות. בעיני המאמינים, חסידי הרב קוק, נתפס חידוש ההתיישבות היהודית בבקעת ארבל כהתחלתה של גאולה. המושבה מצפה עלתה בשולי הבקעה בשנת 1908, כפר חיטים נוסד ב-1936 כאחד מראשוני יישובי חומה ומגדל. מושב ארבל התחדש ב-1949 על ידי גרעין ממשוחררי "הבריגאדה" כמושב שיתופי.

עולים לארבל - מוקדים היסטוריים

ארבל הקדומה היא יישוב ארוך וצר, אשר הוקם בשוליים הצפוניים של בקעת ארבל במדרגים (טרסות) שהותקנו במדרון המסולע המשתפע לעבר נחל ארבל. שטחו כמאה דונם, ובשיא התפשטותו יכלו לחיות בו כ-2,500 נפש. תושביו עסקו בגידול זיתים וגפנים (על פי שרידי בית הבד וגת ליון שנמצאו ביישוב ומצפון). לכל בית היה בור מים, ובנוסף בריכות אגירה קטורות (ללא כיסוי גג) גדולות. קברי היישוב הקיפוהו מכל העברים. בארבל ובסביבתה קיימים מגוון מסלולי טיול בדגשים, רמות עניין וקושי שונים, עם היבטים גיאולוגיים, בוטניים וחאולוגיים מיוחדים למקום. אזור המצוקים הוכרז כשמורת טבע וכגן לאומי. בין מוקדי הביקור בבקעת ארבל, בהר ובמצוק; בית הכנסת העתיק וחורבות כפר קדום שבו מבנים, מקוואות, בריכות, ומערכות קבורה על גדת נחל ארבל. כן, אפשר ליהנות מתצפיות נוף מפסגת הארבל לנופי הכנרת, הגליל והגולן. וממבט אל מצוקי הר ניתאי משובצי המערות וחומת מצור בראשו. נזכיר גם את כפרי המערות במצוק ארבל ומצודת בני מען, שבארבעת מפלסיה התגלו מערות מפלט מימי מרידות החשמונאים ועד מלחמת הדרוזים.

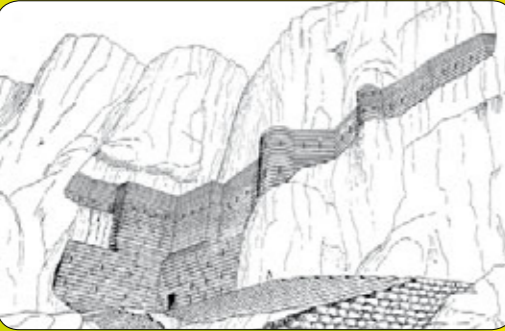
המאמר מוקדש לזכרם של הילדה מעיין איזנברג שטבעה בחוף גינוסר, ומחקר ארבל נפתח לזכרה, וד"ר צבי אילן, חוקר, מורה, ארכיאולוג ועיתונאי, שהעשייה המחקרית והחינוכית בארבל, הייתה נדבך אופייני בפעילותו הענפה.

מקווה טהרה חשמונאי במצודה עותמאנית

מצודת "קלעת קעאקע" (מצודת העורבים) הוקמה ככל הנראה בתקופת הממלוכים (לפי עיטורי 'משקוף האריות' שהיה מוצב בפתחה), על בסיס כפר המערות במצוק. הבנאים חתכו לעתים בורות מים וחדרים חשמונאים ושילבו אותם במצודתם. כך למשל שרד מקווה טהרה חשמונאי, בעל נתונים זהים למקוואות שנמצאו לרגלי המצודה ומחוץ לה. במאה ה-17 נבנתה מצודה זו מחדש על ידי פאחד א-דין כ'קלעת' אבן מען, הדרומית שבשרשרת המצודות של שליטי לבנון והגליל הדרוזים. היא נבנתה בצורה מותאמת לחלוטין לפני הסלע. אין לה חזית ישרה, אלא מדרגת, בהתאם לבלטות ולנסיגות בפני הסלע הטבעי. מצודת אבן מען מתאפיינת בשימוש באבני בנייה מסותתות היטב, ובקירות החיצוניים משולבות שורות של אבני בזלת בין אבני הגיר, מטעמים אסתטיים. החומר המלכד בין האבנים וביציקות הוא טיט בגוון אדמדם. ביסודות של קירות אחדים נמצאה בנייה קדומה יותר, המתאפיינת בשימוש באבני גיר לא מעובדות ובעיט מלכד בגוון אפור. המצודה מן התקופה

העותמאנית התפרסה על פני ארבעה מפלסים והיא נבנתה עם מערכת קירות כפולה למלוא גובהה של החזית בכל הקומות. בין הקירות נבנו קמרונות שכללו בתוכם מדרגות למעבר בין הקומות ולגישה אל משטחי היערכות שליד פתחי חלונות התצפית וההגנה (חרכי ירי). בפניו נבנו מגדלים עגולים, וסביב למצודה הותקנו מערכות לאיסוף ולהטיה של מים מהצוק אל בורות המים, ואף מערכת להוצאת שפכים ממנה אל המדרון. ממזרח למצודה העותמאנית יש גוש של עשרות מערות חצובות, גדולות באופן יחסי, ערוכות בשישה מפלסי גובה. אלה כנראה שרידי המערות שבוצרו בפועל בידי היהודים בשלהי בית שני (ועברו שינויים והרחבות בתקופה הביזנטית - על ידי נזירים - ולא נכללו אחר כך בתחום המצודה העותמאנית).

שרטוט: איור. ליון רטמיאר לפי צבי אילן שחזור חזית המצודה העותמאנית.

שרטוט: ליון רטמיאר לפי אברהם איזנברג ואמנון קדרון חקר פנים של המצודה העותמאנית.